

שמואל פיינר

מהפכת הנאורות

תנועת ההשכלה היהודית במאה ה־18

מרכז זלמן שזר

שמואל פיינר

מהפכת הנאורות

תנועת ההשכלה היהודית במאה ה־18

שמואל פיינר

מהפכת הנאורות

תנועת ההשכלה היהודית במאה ה-18

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
ירושלים

המערכת המדעית

פרופ' ישעיהו גפני (יו"ר), צבי יקותיאל, פרופ' ג'רמי כהן,
פרופ' רוברט ליברלס, ד"ר מנחם מור, פרופ' שמואל פיינר, פרופ' יוסף קפלן
מרכזת המערכת: מעין אבינרי-רבהון

ערך והביא לבית הדפוס: יחזקאל חובב

ספר זה יוצא לאור בסיוע
הקתדרה ע"ש בראון לתולדות היהודים בפרוסיה
באוניברסיטת בר-אילן

משרד המדע, התרבות והספורט

מכון ליאו בק, ירושלים

מהדורה מתוקנת: תשע"א

מסת"ב 8-160-227-965

מספר קטלוגי Catalogue No. 185-484

© כל הזכויות שמורות למרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תשס"ב
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או מכני,
לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מן המוציא לאור.

סדר ועימוד ממוחשב: מרכז זלמן שזר

לוחות: מכון האופסט שלמה נתן

הדפסה: דפוס אלינר

תוכן העניינים

11	פתח דבר
15	לוח אירועים
20	מבוא

חלק ראשון: התשוקה לידע

39	פרק ראשון: נחיתות אינטלקטואלית – העלבון
41	א. שיקום הכבוד היהודי
46	ב. בין "מבשרי השכלה" ל"משכילים מוקדמים"
57	פרק שני: ההשכלה המוקדמת וגאולת המדע
58	א. פיתויי הידע האירוטי
65	ב. גואלי החכמות המוזנחות
74	ג. "הפרא האציל" והספקנות הדתית
83	ד. עיצוב המחשבה התבונית
93	פרק שלישי: הסופר החילוני בזירה הציבורית
94	א. לקראת היפרדות מאלו הלמדנים
101	ב. אפיונים, מפגשים וחוגים
105	ג. שלושה אפיקי התפתחות

חלק שני: מלחמת תרבות

113	פרק רביעי: איומים וחרדות בפרשת ויזל
113	א. תגובת נגד אורתודוקסית
121	ב. האינטלקטואל החתרני
130	פרק חמישי: מפעלי נאורות ומבחני סובלנות
132	א. בית הספר "חינוך נערים"
137	ב. סובלנות דתית
145	ג. דוהם: "על תיקונם האזרחי של היהודים"

152	ד. "הביאור" לתורה של מנדלסון
160	ה. פרשת נתנאל פוזנר
164	פרק שישי: האליטה הרבנית במגננה
165	א. "לפרסם רשעת הרשע הרץ ויזל"
174	ב. מכתב השבעה מברלין
182	ג. בריחתו של הרב צבי הירש לוין
188	פרק שביעי: על שלטון דתי ועל יהדות
188	א. "כתב יושר" של שאול ברלין
191	ב. "ירושלים" של מנדלסון
198	ג. תגובות רבניות
204	ד. וייזל ורבני איטליה

חלק שלישי: רפובליקת המשכילים

213	פרק שמיני: חברת דורשי לשון עבר
213	א. לקראת ייסוד ספֶּרה ציבורית חדשה
218	ב. אגודת משכילים בקניגסברג
229	פרק תשיעי: המשכילים – דיוקן קבוצתי
229	א. בסלון של מנדלסון
236	ב. מעגלים וגבולות בחברת המשכילים
243	ג. אפיונים, פטרונים ועוגנים
251	פרק עשירי: אייכל מכונן את תנועת ההשכלה
252	א. עיצובו של משכיל
257	ב. יוזמות ראשונות בפרויקט ההשכלה
267	ג. "המאסף", 1785–1786
274	פרק אחד-עשר: חברת שוחרי הטוב והתושיה
274	א. בית דפוס "חינוך נערים"
282	ב. מיסודה של תנועת ההשכלה
288	ג. תמורות ביהדות ברלין בשלהי שנות השמונים

296	פרק שנים-עשר: צמיחה ורדיקליזציה
296	א. התרחבות ספריית ההשכלה
302	ב. החרפה במלחמת התרבות
307	ג. פרשת "מצפה יקתאל"
318	ד. "איגרות משולם האשתמועי"

חלק רביעי: בחזית כפולה

327	פרק שלושה-עשר: משבר בקץ המאה
327	א. קולות של יאוש ומחאה
334	ב. קריסה בשנות התשעים
339	ג. אינטליגנציה יהודית-גרמנית
346	ד. "אגודת הידידים"
350	ה. פרידלנדר ופרשת האיגרת לטלר

356	פרק ארבעה-עשר: מתחים ופולמוסים בצל המשבר
357	א. סטנוב וספריית ההשכלה בשנות התשעים
362	ב. "המאסף", 1794-1797
368	ג. פולמוס הלגת המתים
372	ד. פרשת "בשמים ראש"

379	פרק חמישה-עשר: על קלות דעת וצביעות
379	א. אויבי הנאורות
388	ב. קרעים פנימיים
393	ג. רב יוספכי ויטכן בבית הבושת
402	סוף דבר: ההשכלה והחילון
403	א. ההשכלה כאירוע מהפכני
407	ב. מהפכה חילונית

411	רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים
449	מפתח

אני מאמין בלב שלם ברבנים ובזקני העדה של
עמי, בנאורים ובחסידיים שבהם, כי בחפץ לב
יסתלקו מזכות יתרה כזאת [להטיל חרם על
אחיהם], בחפץ לב יוותרו על כל משמעת של
דת ובית כנסת, ויתיחסו אל אחיהם באותה
האהבה והסבלנות, שהם עצמם השתוקקו לה
עד עכשיו באנחת לב ובכליון נפש.

משה מנדלסון, 1782

פתח דבר

האתגר הגדול העומד בפני ההיסטוריון של המודרניזציה היהודית הוא לחשוף את קצות העצבים המגורים של אותו מהלך היסטורי דרמטי ומפותל שהוליד את העולם היהודי בן זמננו. אחת הסביבות התרבותיות המרתקות ביותר, שמתגלות בה שאיפות היהודים לשינוי דרסטי של ערכיהם, של דרכי מחשבתם ושל עתידם הקבוצתי, היא סביבתה של אליטת המשכילים. ספר זה מוקדש לתולדותיה של תנועת ההשכלה במאה ה־18. הוא שזור את התנועה בתוך הסיפור הרחב והממושך של התמורות שהתרחשו בעם היהודי בעת החדשה, מציע שחזור רחב יריעה של התפתחותה ההיסטורית ושל רעיונותיה ומתאר את הסערות הפומביות ואת הוועזועים הראשונים שנלוו למודרניזציה.

החיבור פותח בתחילת המאה ה־18, בסיפורם של כמה גברים צעירים בני החברה היהודית האשכנזית באירופה, שהחלו במהלך מודע ומכוון של שינוי הסביבה התרבותית שלהם. עוררו אותם הן נחיתות אינטלקטואלית ועלבון הן כיסופים למחזות ידע של רנסנס תרבותי – גאולת המדע והפילוסופיה – שהכניסה אליהם נשללה מהם בידי המחזיקים בידם את מפתחות ארון הספרים המסורתי. בהתייחס למצב הידע ולבעלי המונופול עליה, זו היתה מגמה חתרנית, והיא החלה לפלס לעצמה נתיב אלטרנטיבי. ברבע האחרון של המאה, במשך עשרים שנה (1778–1797), התגבשה מגמה תרבותית זו לכלל תנועת ההשכלה. ככל שהתפתחה והבשילה דרישתם המהפכנית של המשכילים למעמד עצמאי של דוברים ושל מעצבי תרבות בשאלות השעה, כך התברר אופיה הביקורתי והמודרניסטי של תופעת ההשכלה וקמו נגדה שומרי חומות הסדר הקיים. ואכן, מאבק בלתי נמנע התפתח בין שתי האליטות המתחרות, זו הרבנית־המסורתית וזו המשכילית המחודשת, הליברלית בהשקפת עולמה. שתי האליטות הללו היו אמנם מגוונות ורב־קוליות, אך קווי החזית במלחמת התרבות היהודית נמתחו כבר אז. אחדותה של החברה היהודית הטרומ־מודרנית, לפחות על פי תודעתם העצמית של חבריה, נשברה אחת ולתמיד. נפתח העידן המודרני בתולדות התרבות היהודית, שעמד בסימן של מחלוקות, עימותים וקרעים.

מאז נכנסתי לשדה המחקר ההיסטורי מצאתי בתנועת ההשכלה נושא מרתק, ונוכחתי לדעת שהניסיון להבינה במלואה, על כל הסתעפויותיה, יכול לספק לחוקר וללומד את המצפן במפה הסבוכה של אפיקי המודרניזציה השונים. תנועת ההשכלה היא תופעה דינמית של מעבר ממסורת למודרנה, ונשאייה הם המשכילים. כל אחד ואחד מהם עבר

בדרכו שלו המרה תרבותית עמוקה, ולכן יש לנסות ולהבין את נפשו של המשכיל, את לבטיו, את מרדנותו ואת השפה המיוחדת המסורתית-החילונית שלו. במהלך דורות של מחקר התעשרה מאוד התמונה על המאה ה־18. המודל המקובל, שהעמיד את ההשכלה בגרמניה ואת משה מנדלסון במוקד התמורות של העידן החדש, הלך והתערער, הואיל ונחשפו מודלים אחרים ושונים של מודרניזציה, ללא תיווכה של תנועת השכלה כסוכנת השינוי, כגון זה של הפזורה הספרדית המערבית, של "יהודי נמל" בטרביסט האיטלקית או של יהדות אנגליה.

בחיבור זה בכוונתי להראות שלמרות כל זאת אין להמעיט בערכה של ההשכלה. היפוכו של דבר, מהפכת הנאורות שחוללו המשכילים באירופה ייצגה את המודרניזציה המודעת וסימנה את נקודת המוצא של המגמות הראשיות בהיסטוריה האינטלקטואלית ובהיסטוריה של הזירה היהודית הציבורית מאז המאה ה־18 ואילך. בספרי הקודם, "השכלה והיסטוריה", ניסיתי להוכיח שהאידיאולוגיה של ההשכלה יצרה שורה של מניפולציות על העבר במשך כל גלגוליה של התנועה, ובמיוחד במזרח אירופה במאה ה־19. במוקד החיבור עמדה אחת ההמצאות רבות ההשפעה של ההשכלה – המצאת "העידן המודרני" בתרבות היהודית. המרחב ההיסטורי של "מהפכת הנאורות" כולל את המאה ה־18 בלבד והוא מתאר בפירוט – ואני מקווה שגם ברגישות הראויה – את תהליך התהוותה של האליטה האינטלקטואלית המודרנית והחילונית.

שלוש משימות עיקריות עמדו בפני בספר זה. הראשונה, לחשוף מקורות היסטוריים חדשים, שיאפשרו לשרטט את התמונה השלמה של תנועת ההשכלה, ולא להסתפק בטקסטים המוכרים, בדמויות המפורסמות, או בגבולות המוכרים של המקורות הספרותיים. בדיקת מכתבים, עיתונות בת הזמן, חומר תיעודי הפזור בכתב העת "המאסף", כתבי יד לא מוכרים וחיבורים נשכחים אפשרה לי להציג כאן תמונה מלאה ככל האפשר, ולא אחת להתבונן במשכילים מזוויות ראייה שונות: דרך תודעתם העצמית ועולם חויותיהם, דרך עיני יריביהם ודרך עדות של צופים מחוץ לחברה היהודית. השנייה, לפרש מחדש את תנועת ההשכלה ולהסביר את משמעותה ההיסטורית, לא במעט בהשראת התובנות שמציע מחקר הנאורות האירופית של הדור האחרון ומתוך השתחררות מתפיסת ההשכלה כתופעה של יהדות גרמניה בלבד. ראיתי חשיבות רבה במיוחד בהצגת מקומו הראוי של מנדלסון, שזכה שלא בצדק למעמד "אבי ההשכלה"; לשלב בין ההיסטוריה של הרעיונות ובין ההיסטוריה החברתית של הנאורות; ולהימנע מרתימת ההשכלה לניתוח תופעות פוליטיות וחברתיות כגון אמנציפציה, רפורמה דתית והתבוללות. השלישית, לרקום את סיפורה של תנועת ההשכלה כעלילה היסטורית, שכן שחזרה לאורך ציר הזמן מפקיע אותה מתחום הרעיונות בלבד. בחרתי לספר את סיפורה החל מצמיחתה בהשכלה המוקדמת, דרך התפתחותה בשלב ניסיונות

המיסוד שלה וכלה בהתפרקות התנועה בקץ המאה. ככל ששקדתי לבנות את סיפור ההשכלה, ככל שהעמקתי בשחזור וככל שקשרתי את החושים והאזנתי לתגובות הנגד האורתודוקסיות, גיליתי יותר ויותר שמדובר אמנם בסיפורה של מהפכה.

שנים רבות אספתי את התיעוד הרב המשוקע בספר זה. קראתי מחדש את המקורות הידועים וניסיתי להגיע לפינות חשוכות ולחשוף מקורות חדשים. נעזרתי באוצרותיהן של ספריות רבות, ובהן הספרייה הבודליאנית באוקספורד, ספריית המוזיאון הבריטי בלונדון, הספרייה הרוזנטליאנית באמסטרדם, ספריית ויידנר שבאוניברסיטת הרוורד, הארכיון המרכזי לתולדות ישראל בירושלים, ובית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, העשיר והמלא מכולם באוספי השכלה, המשמש לי מעבדה מעולה למחקר ההיסטורי מאז ראשית לימודי באוניברסיטה העברית. התחלתי בכתיבת "מהפכת הנאורות" בשנת 1996, במרכז ללימודי יהדות באוניברסיטת הרוורד, שאליו הוזמנתי כעמית הארי סטאר. פרקים אחדים נכתבו בזמן שהותי כעמית מחקר במכון ללימודים מתקדמים באוניברסיטה העברית בירושלים וכעמית בקבוצת המחקר על ההשכלה במרכז ללימודי יהדות באוניברסיטת פנסילבניה. את הכתיבה סיימתי בקיץ 2000, במחלקה לעברית ולמדעי היהדות של University College בלונדון, שאליה הוזמנתי כעמית באדיבותם של ג'ון קליר ועדה רפפורט-אלברט.

פריחתו של חקר תנועת ההשכלה, הופעתם של מאמרים וספרים הבוחנים סוגיות שונות בתחום המודרניזציה של יהודי אירופה וההשכלה, ביצוע פרויקטים שונים של מחקר, וארגון שורה של כנסים וסמינרים בינלאומיים, אפשרו לי לבסס את הספר על מרחב אינטלקטואלי מסועף וחוצה גבולות. בדור זה הולכת ומתגבשת קבוצה של חוקרים מישראל, מארצות הברית ומאירופה, המנהלים ביניהם שיח מרתק וכל אחד מהם תורם משלו לפענוח חידות המודרניזציה היהודית. ברצוני להודות לכל עמיתי וחברי, שהשיג והשיח עצם במשך השנים האחרונות אפשר את חיבורו של הספר המקיף הזה. אציין במיוחד כמה היסטוריונים הקשובים תדיר למחקרי, מגיבים, מבקרים ומעודדים בהגינות וברוח טובה ומשמשים לי מקור השראה: דוד סורקין מאוניברסיטת מדיסון שבויסקונסין, דוד רוזרמן מאוניברסיטת פנסילבניה שבפילדלפיה, מיכאל הד ושמואל ורסס מהאוניברסיטה העברית בירושלים ומיכאל מאיר מההיברו יוניון קולג' בסינסינטי.

חקר תנועת ההשכלה במאה ה־18 היה במשך כמה שנים פרויקט מחקר ראשי של הקתדרה על־שם בראון לתולדות היהודים בפרוסיה באוניברסיטת בר־אילן, והקתדרה סייעה בנדיבות למחקר ולפרסום הספר. תודתי גם למכון לזיווג בק בירושלים, לראש המכון רוברט ליברלס ולמנהלו שלמה מאיר, על סיועם בהדפסת הספר. תודה גם לשירת

מהפכת הנאורות משחזר לראשונה את ההיסטוריה של תנועת ההשכלה היהודית באירופה במאה ה־18 במלוא היקפה. הספר שוזר את התנועה בתוך הסיפור הכללי של הנאורות האירופית, מברר את הקשרה בכלל התמורות שהתרחשו בעם היהודי במאה זו, מתאר את התפתחות ההיסטוריה של ההשכלה ועוקב אחר הסערות הפומביות שהיא עוררה.

מהפכת הנאורות מתאר את שאיפתם המהפכנית של האינטלקטואלים היהודים המודרניים למעמד עצמאי של דוברים ומעצבי תרבות של החברה היהודית, ואת ההתנגדות האורתודוקסית שקמה להם בקרב משמרי הסדר הקיים. כך התפתחה מלחמת תרבות בין שתי אליטות מתחרות, זו הרבנית המסורתית וזו המשכילית, הביקורתית והחתרנית, שהובילה מהפכה חילונית. אחידותה של החברה היהודית, האשכנזית נשברה אחת ולתמיד ונפתח העידן המודרני בתולדות התרבות היהודית, שעמד בסימן של מחלוקות, עימותים ושסעים.

מהפכת הנאורות מסתמך על מגוון עשיר של מקורות היסטוריים ונכתב מנקודת המבט של ההיסטוריה החברתית של הרעיונות. הספר עוקב אחר השלבים השונים בהתפתחות ההשכלה, למן המשכילים המוקדמים ועד לגיבוש התנועה בשנות השמונים ולקריסת מוסדותיה בסוף המאה ה־18. הוא בוחן כיצד צעדה ההשכלה על קווי התפר שבין המסורתי למודרני וכיצד ניווטה את ראשית מסעם של היהודים בעולם הולך ומשתנה.

פרופסור שמואל פיינר הוא ראש המחלקה לתולדות ישראל, וראש הקתדרה לתולדות היהודים בפרוסיה, באוניברסיטת בר־אילן. בין מחקריו הקודמים: השכלה והיסטוריה, תולדותיה של הכרת עבר יהודית מודרנית, ירושלים תשנ"ה; ספר המצרף של יצחק אייזיק קובנר, כתב־מחאה משכילי מהמאה התשע־עשרה, ירושלים תשנ"ח.

איור השער:

דניאל חודוביצקי, סובלנות, תחריט אלגורי מתוך "לוח הכיס של גטינגן", 1792.

עיצוב העטיפה: תחיה רוזנטל, ירושלים

0 01850000484 8
185-484 דנאקור